

ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

Κείμενα Παιδευτικού Προβληματισμού

ΙΔΡΥΤΗΣ: Κ. Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Δύσκολον θέρεμμα άνθρωπος

ΠΛΑΤΩΝ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

- Η «δοκιμασία» της πανδημίας του κορωνοϊού ως ευκαιρία στον επαγγελματικό σχεδιασμό των εφήβων
  - Η διεπιστημονική περίπτωση του πολιτιστικού φορέα *Πριμαρόλια* στην Πελοπόννησο
    - Ο υβριδικός χώρος της τεκμηριωτικής μυθοπλασίας
- Όψεις της βυζαντινής ιστορίας και του πολιτισμού στα σχολικά εγχειρίδια της Λογοτεχνίας
  - Στάσεις και σχέσεις γηγενών και αλλοδαπών στην πολυπολιτισμική Κύπρο

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

- Αρχαιολογία στην εκπαίδευση: αναγκαιότητα ή υπερβολή;
- Ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης: Απαιτούμενα και ζητούμενα
- Τρία πειράματα εφαρμογής του αλγορίθμου εκ περιτροπής / κυκλικής επαναφοράς (round-robin) στη Νεοελληνική Λογοτεχνία
  - Η φαντασία στην Κοινωνιολογία, στην Ιστορία και στη Διδακτική
- Γνωρίζοντας τον Ιωάννη Καποδίστρια μέσα από τις πηγές και το διαδίκτυο

Γράφουν:

ΑΠΕΛΙΚΗ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΑ • ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ • ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Δ. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ • ΣΑΣΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΒΑΝΟΖΗΣ • ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΟΥΜΠΑΡΟΥ • ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΟΥΡΓΙΑΝΤΑΚΗΣ • ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΛΟΪΖΟΥ
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΛΟΡΕΝΤΖΟΣ • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΚΑΡΑΤΖΗΣ • ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΝΤΙΔΟΥ • ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ-ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΚΑΝΤΑΝΑ • ΒΑΣΙΛΗΣ ΨΑΡΡΑΣ

Σχολιάζουν την εκπαιδευτική επικαιρότητα:

ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΑΛΑΣΚΑΣ • ΚΩΣΤΑΣ ΑΠΕΛΑΚΟΣ • ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΣΠΑΝΟΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΣΛΗΣ

Βιβλιοκριτική:

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΛΕΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορική σκέψη, σχολείο και μουσείο*

ΕΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ - ΑΘΗΝΑ • 2021

ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

Τρίμηνη έκδοση παιδευτικού προβληματισμού
της Επιστημονικής Ένωσης «Νέα Παιδεία»

ΙΔΡΥΤΗΣ : Κ. Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΚΩΣΤΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ
ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ : ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΑΛΑΣΚΑΣ

NEA PAIDEIA Quarterly review on educational research

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ «ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ»
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ: Κουντουριώτου 14, 17236 Υμηττός,
Αθήνα, τηλ. 2112159130 (17.00-20.00)
email: neapaideia.journal@gmail.com

ΕΚΔΟΤΗΣ ΚΑΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ ΝΟΜΟ:
ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ – Πρόεδρος: Κώστας Αγγελάκος,
Βιζυηνού 26, 111 41 Αθήνα

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έντυπη έκδοχή:	€ 15
Έντυπη έκδοχή (εξωτερικό):	€ 20
Έντυπη και ψηφιακή:	€ 20
Ψηφιακή έκδοχή:	€ 15

Η επιλογή της ύλης γίνεται από Επιτροπή. Κάθε επιστημονικό άρθρο αξιολογείται από δύο κριτές, ειδικούς του γνωστικού αντικειμένου. Τα κείμενα που έχουν υπογραφή εκφράζουν τις απόψεις του συγγραφέα. Επιτρέπεται η αναδημοσίευση των κειμένων ύστερα από έγγραφη άδεια της «Νέας Παιδείας».

Η «ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ» (ως Επιστημονική Ένωση και ως περιοδικό) δεν είναι κερδοσκοπική.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ «ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ»

Κώστας Αγγελάκος, πρόεδρος
Αναστασία Μερκούρη, αντιπρόεδρος
Βασίλης Τσάφος, γ. γραμματέας
Μάρθα Λόντου, ταμίας
Κώστας Μπαλάσκας, σύμβουλος

Εκδόσεις Οσελότος – Επιστημονικά Περιοδικά
Νέα Παιδεία, τεύχος 179 (Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2021)

Σελιδοποίηση «Μύρτιλο», Λένα Παντοπούλου
Copyright © Επιστημονική Ένωση «Νέα Παιδεία»

ISSN 1105-4255

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Βατάτση 55, 114 73 Αθήνα

ΤΗΛ. : 210 6431108

E-MAIL: ekdoseis.ocelotos@gmail.com

www.ocelotos.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ.....	Σελ.	5
Σχολιογραφία	»	8
<hr/>		
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ		
<i>Κατερίνα Αργυροπούλου - Αριστείδης Λορέντζος: Η «δοκιμασία» της πανδημίας του κορωνοϊού ως ευκαιρία στον επαγγελματικό σχεδιασμό των εφήβων: Ο ρόλος των δεξιοτήτων διαχείρισης σταδιοδρομίας .....</i>	»	17
<i>Βασίλης Ψαρράς: Η διεπιστημονική περίπτωση του πολιτιστικού φορέα Πριμαρόλια στην Πελοπόννησο: Επιτελώντας το τοπικό και το διεθνές μέσα από σύγχρονη καλλιτεχνική πράξη, επιμέλεια εκθέσεων και ιστορική έρευνα.....</i>	»	31
<i>Κώστας Καβανόζης: Ο υβριδικός χώρος της τεκμηριωτικής μυθοπλασίας.....</i>	»	46
<i>Χρυσάνθη Κουμπάρου: Όψεις της βυζαντινής ιστορίας και του πολιτισμού στα σχολικά εγχειρίδια της Λογοτεχνίας. Ο ρόλος των Προκηρύξεων και των Αναλυτικών Προγραμμάτων (1884-2019) ...</i>	»	57
<i>Κωνσταντίνα Λοΐζου: Στάσεις και σχέσεις γηγενών και αλλοδαπών στην πολυπολιτισμική Κύπρο μετά το 2000. Μια ποσοτική προσέγγιση σε σχέση με το φύλο .....</i>	»	67
<hr/>		
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ (Λογοτεχνία, Ιστορία, Αρχαιολογία, Κοινωνιολογία)		
<i>Σάσα Ελευθεριάδου: Αρχαιολογία στην εκπαίδευση: αναγκαιότητα ή υπερβολή;.....</i>	»	79
<i>Γεώργιος Μακαρατζής: Ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης: Απαιτούμενα και ζητούμενα.....</i>	»	93
<i>Γεωργία Παντίδου, Σταυρούλα Σωτηροπούλου, Φρειδερίκη-Μαρία Τσουκαντάνα: Τρία πειράματα εφαρμογής του αλγορίθμου εκ περιτροπής / κυκλικής επαναφοράς (round-robin) στη Νεοελληνική Λογοτεχνία και μία διδακτική πρόταση.....</i>	»	106
<i>Χαράλαμπος Κουργιαντάκης - Αγγελική Αθανασούλα: Η φαντασία στην Κοινωνιολογία, στην Ιστορία και στη Διδακτική .....</i>	»	116
<i>Αναστασία Δ. Βακαλούδη: Γνωρίζοντας τον Ιωάννη Καποδίστρια μέσα από τις πηγές και το διαδίκτυο: Διεπιστημονικό-Διαθεματικό Web Quest για το Γυμνάσιο και το Λύκειο.....</i>	»	128
<hr/>		
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ (Γράφει η Δέσποινα Καλεσοπούλου)		
<i>Γεωργία Κουσερή, Ιστορική σκέψη, σχολείο και μουσείο, Αθήνα: εκδ. Επίκεντρο .....</i>	»	149

Χρυσάνθη Κουμπάρου

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ
ΠΡΟΚΗΡΥΞΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ (1884-2019)¹

Στο πλαίσιο της δυνατής Βυζαντινής αυτοκρατορίας που δημιουργήσε μία δική της πραγματικότητα, σύνθεση και συνισταμένη εξαιρετικά αντίρροπων δυνάμεων (Δημαράς, χ.χ.: 54), μέσα από βαθιές και αργές ζυμώσεις που συντελούνται κατά τη διάρκεια της φυσιολογικής γλωσσικής εξελικτικότητας, από τον 10^ο αιώνα μ.Χ. έως το 1453, αρθρώνεται και διατυπώνεται η νεοελληνική γλώσσα, η οποία και εγγράφεται στα λογοτεχνικά κείμενα της πρώτης περιόδου της νεοελληνικής λογοτεχνίας (Μαστροδημήτρης, 1978: 23, 24, 30).

Τόσο στην πρώτη περίοδο των υστεροβυζαντινών χρόνων, δηλαδή έως το 1204 που καταλαμβάνεται η Κωνσταντινούπολη από τους Φράγκους, όσο και στη δεύτερη περίοδο, που κλείνει το 1453 με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, διαμορφώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Στη διάρκεια αυτών των ετών συνυπάρχουν τα δημώδη κείμενα με τα κείμενα της λόγιας βυζαντινής λογοτεχνίας. Έτσι, επιβιώνουν και παράγονται δημοτικά τραγούδια (παραλογές, ακριτικά, ιστορικά τραγούδια κ.ά.) και συμπορεύονται με το Έπος του Διγενή, τα Πτωχοπροδρομικά, τα έργα του Μιχαήλ Γλυκά, τα κείμενα της Αλώσεως και με τα έργα στα οποία αποτυπώνονται οι επιδράσεις που δέχεται ο βυζαντινός πολιτισμός από τη Δύση (το Χρονικόν του Μορέως και τα Ιπποτικά μυθιστορήματα).

Πολλούς αιώνες αργότερα, ο Ι. Φ. Φαλλμεράυερ, το 1830, στο έργο του «Ιστορία της χερσονήσου του Μωρέα κατά τον Μεσαίωνα» και στη συνέχεια το 1835, στην πραγματεία του «Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων» που διάβασε σε ανοικτή συνεδρίαση της Βαυαρικής Ακαδημίας των Επιστημών, θέτει το θέμα της καταγωγής των νεότερων Ελλήνων. Συγκεκριμένα, διατυπώνει την άποψη ότι «Το γένος των Ελλήνων έχει εξαφα-

---

Χρυσάνθη Κουμπάρου, δ.φ., Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου, 6^ο ΠΕ.Κ.Ε.Σ. Αττικής.

1 Πρόκειται για εισήγηση στο 46^ο Συνέδριο της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων με θέμα «Βυζάντιο: Ιστορία και Πολιτισμός», Κόρινθος 7-9 Νοεμβρίου 2019.

νισθεί από την Ευρώπη, γιατί στις φλέβες του Χριστιανικού πληθυσμού της Ελλάδας δε ρέει ούτε μία σταγόνα γνήσιου και καθαρού αίματος Ελλήνων» (Φαλλμεράνερ, 1984).

Με τους ισχυρισμούς του αυτούς, άθελά του αναμφίβολα, συνετέλεσε τα μέγιστα στην αφύπνιση της αυτοσυνειδησίας των Ελλήνων.² Το νεοσύστατο κράτος ενεργοποιήθηκε με κάθε τρόπο για να αποδείξει ότι ο νέος ελληνισμός αποτελεί συνέχεια και επιβίωση του αρχαίου και του βυζαντινού πολιτισμού, καθώς μέσα από μακράιωνους μετασχηματισμούς μεταβιβάζονταν οι αναμνήσεις της ελληνικής αρχαιότητας και, βαθμιαία, πραγματώθηκε η μετάπλαση του βυζαντινού κόσμου σε νεοελληνικό.

Ένας από τους μηχανισμούς που ενεργοποιήθηκε για να προασπιστεί η άποψη της ενότητας του Ελληνισμού σε χώρο και χρόνο, και συνακόλουθα η υπόσταση του νεοελληνικού κράτους, είναι το εκπαιδευτικό σύστημα. Ειδικότερα, το μάθημα των Νέων Ελληνικών συνεπικουρεί τις συγκεκριμένες εθνικές επιδιώξεις. Μία πρώτη προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση, η οποία όμως δεν καρποφορεί, αποτυπώνεται ήδη στο Διάταγμα³ της 21^{ης} Νοεμβρίου / 3^{ης} Δεκεμβρίου 1833, όπου ο όρος «Νέα Ελληνικά» αναφέρεται για πρώτη φορά ως αντικείμενο διδασκαλίας (Δημαράς, 1990: 44). Το μάθημα των Νέων Ελληνικών (Ν.Ε.) παραμένει στο περιθώριο, όπως και ο νεοελληνικός πολιτισμός, μέχρι το 1884 που τελικά εισάγεται στο σχολικό πρόγραμμα των τριτάξιων Ελληνικών σχολείων, μετά από πρωτοβουλία του Ν. Πολίτη και με πρωθυπουργό τον Χ. Τρικούπη.

Τα Αναλυτικά Προγράμματα (Α.Π.) που συντάσσονται στη συνέχεια αντανακλούν το παιδαγωγικό ιδεώδες της περιόδου, το οποίο απορρέει από το σύστημα αξιών της κοινωνίας και εναρμονίζεται με το κοινωνικοπολιτικό καθεστώς. Εξ αρχής, οι διδακτικοί σκοποί του μαθήματος ορίζονται ως ηθικοί, εθνικοί και γλωσσικοί. Το πρώτο Α.Π. επιλέγει και ταξινομεί τη θεωρούμενη έγκυρη γνώση με πολύ κλειστά κριτήρια. Προκαθορίζει τόσο τους συγγραφείς όσο και τα κείμενα που έπρεπε να επιλεγούν από το έργο του καθενός τους. Η ίδια φιλοσοφία αποτυπώνεται και στα επόμενα Α.Π. (1885, 1886, 1896 και 1897) που εξακολουθούν να κρατούν δέσμιο το μάθημα των Ν.Ε. στις εθνικές προτεραιότητες. Το 1909 τα Ν.Ε. εισάγονται στα Γυμνάσια και το 1914 δημοσιεύεται νέο Α.Π. για τα Ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια. Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα αποτυπώνεται η προσπάθεια της εκπαιδευτικής πολιτικής να αντιμετωπίσει τις νέες επείγουσες ανάγκες που δημιουργήθηκαν μετά το 1912, που έχουν προσαρτηθεί στην Ελλάδα οι «Νέες Χώρες». Έως το τέλος της δεκαετίας του 1930, το μάθημα έχει κερ-

2 Ο Κ. Ρωμανός στην εισαγωγή της μετάφρασης του έργου του Φαλλμεράνερ, 1984, σσ. 8-9, αναφέρεται σε αυτή την παράμετρο.

3 Το περιεχόμενο του διατάγματος αφορά την ίδρυση Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου στο Ναύπλιο. Στα μαθήματα που προβλέπεται να διδάσκονται στους δύο αυτούς τύπους σχολείων συμπεριλαμβάνεται «η νέα και παλαιά Ελληνική».

δίσει την αυτοτέλειά του. Όμως, μέχρι το 1976 δεν έχει επιτευχθεί η αναβάθμισή του, καθώς οι προσπάθειες εμπνευσμένων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων προσέκρουαν σε ποικίλες αντιδράσεις και γι' αυτό τελικά δεν ευοδώνονταν.

Έτσι, από το 1884 μέχρι τη μεταπολίτευση, όλα ανεξαιρέτως τα Α.Π. των Ν.Ε. πραγματώνονται με τα οικεία σχολικά εγχειρίδια, τα «Νεοελληνικά Αναγνώσματα» (Ν.Α.) *διά την διδασκαλίαν της νεοελληνικής γλώσσης και λογοτεχνίας*, τα οποία κυκλοφόρησαν σε οκτώ σειρές (Κουμπάρου, 2000). Πρόκειται για ανθολογίες που περιέχουν, εκτός από λογοτεχνικά κείμενα, πλήθος άλλων ετερόκλητων κειμένων (πρωτίστως από την εθνική γραπτή παράδοση), τα οποία δεν υποστηρίζουν τη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, παρόλο που αυτό προβλέπεται στα Αναλυτικά Προγράμματα.⁴ Τα θεσμικά κείμενα των Προκηρύξεων για τη σύνταξη των σχολικών βιβλίων του μαθήματος έχουν περιχαρακώσει πλήρως τόσο την ουσιαστική όσο και την τυπική μορφή τους. Συγκεκριμένα, προσδιορίζουν λεπτομερώς τους σκοπούς των Ν.Α., τα κριτήρια επιλογής των κειμένων, το θεματικό τους περιεχόμενο, τις γλωσσικές και παιδαγωγικές κατευθύνσεις, την οργάνωση της ύλης, την έκταση του βιβλίου και άλλες τεχνικές ή και αισθητικές προδιαγραφές.

Από τη μελέτη των Α.Π. του μαθήματος των Ν.Ε. και των Προκηρύξεων για τα οικεία σχολικά εγχειρίδια προκύπτει η υποχρέωση των ανθολόγων να διασυνδέσουν το περιεχόμενο των κειμένων που θα ανθολογηθούν στα Ν.Α. με το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών και της Ιστορίας, άλλοτε με το πρόσχημα της παιδαγωγικής αρχής της ενότητας της διδασκόμενης ύλης και άλλοτε χωρίς κάποιο πρόσχημα. Για παράδειγμα, στο ΦΕΚ 477/1939 ο νομοθέτης ορίζει για την Δ' τάξη την ανάγνωση και ανάλυση

εκλεκτών αποσπασμάτων εκ του δημωδεστέρου λόγου της Βυζαντινής περιόδου, πεζού και εμμέτρου,

όπως ακριβώς συμβαίνει και με το ΦΕΚ 55/1961, ενώ στο ΦΕΚ 225/1969, αναφέρει για τη Β' τάξη ότι:

δεδομένου δε ότι εις την τάξιν ταύτην διδάσκεται η ιστορία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού, τα κείμενα ταύτα, ποιητικά και πεζά, δημώδη και έντεχνα, δύνανται να λαμβάνονται και εκ της παλαιότερας πνευματικής παραγωγής του έθνους, εις την οποίαν αντικατοπτρίζονται αγώνες, ηρωισμοί και αυτοθυσίαι των Ελλήνων διά την εθνικήν των ελευθερίαν, εκφράζονται εθνικοί πόθοι και εθνικά ιδεώδη και ζη η μνήμη υψηλών και ευγενών μορφών της ελληνικής φυλής.

Η συγκεκριμένη διασύνδεση μεθοδεύεται ποικιλότροπα, αλλά κυρίως με βάση τους σκοπούς που επιδιώκονται με τη διδασκαλία των Ν.Α., τις επισημάνσεις για την περίοδο παραγωγής των κειμένων που επιτρέπεται να

4 Βλ. ενδεικτικά τα εξής Α.Π.: ΦΕΚ 343/1914, 12/1932, 537/1935, 156/1944, 160/1961, 16/1966 και 225/1969.

ανθολογηθούν και τις αναφορές για τους θεματικούς κύκλους των κειμένων. Αυτή η επιδίωξη των θεσμικών κειμένων εντάσσεται στο πλαίσιο της εναγώνιας προσπάθειας για τη διαμόρφωση και εδραίωση της εθνικής ταυτότητας. Η εκπαιδευτική πολιτική σημασιοδοτεί το εθνικό όραμα στηριγμένη στο εθνικό παρελθόν και την εθνική παράδοση. Έτσι, η παρεχόμενη γνώση του μαθήματος των Ν.Ε. εδραιώνεται πάνω στην άμεση σύνδεση του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο και τον μέσο ελληνισμό, ώστε να αναδειχθεί η ελληνικότητα της φυλής.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο μελετητής διαπιστώνει ότι στα τελικά προϊόντα των Α.Π. και των Προκηρύξεων, δηλαδή στις σχολικές ανθολογίες, που εγκρίνονται για τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας/λογοτεχνίας, ενσωματώνεται μεγάλος αριθμός ποικίλων κειμένων βυζαντινών και μεταγενέστερων συγγραφέων, με θέμα τη βυζαντινή ιστορία και τον πολιτισμό της περιόδου. Από τα συγκεκριμένα αναγνώσματα, λιγιστά μόνο αποβλέπουν στη σπουδή της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Τα περισσότερα αποσκοπούν στο να τροφοδοτήσουν με τα απαραίτητα τεκμήρια την υπόθεση για το τρίσημο σχήμα Αρχαιότητα - Βυζάντιο - Νέος ελληνισμός.

Αυτό γίνεται ολοφάνερο εξ αρχής, από την πρώτη σειρά Ν.Α. τα οποία εγκρίνονται και κυκλοφορούν από το 1884 έως το 1909.⁵ Όλες αυτές οι συλλογές δίνουν στο μάθημα των Ν.Ε. τη θέση βοηθήματος για τη διδασκαλία της Αρχαίας, της Βυζαντινής και της Νεότερης Ιστορίας, εφόσον τα περισσότερα αναγνώσματά τους είναι ιστορικού περιεχομένου. Αυτή η συσχέτιση των ανθολογιών με την Ιστορία παρατηρείται με διακυμάνσεις σε όλες τις επόμενες επτά σειρές Ν.Α.

5 Από τους πρώτους ανθολόγους τους είναι οι Γ. Δροσίνη, Γ. Κασδόνης, Κ. Κοφινιώτης, Χ. Πούλιος, Π. Σακελλάριος και Δ. Κολοκοτσάς.

Ορισμένες, ελάχιστες, αποκλίσεις του τέτοιου είδους περιεχομένου των Ν.Α. συνιστούν εξαίρεση ή και τομή στην ιστορία του μαθήματος.

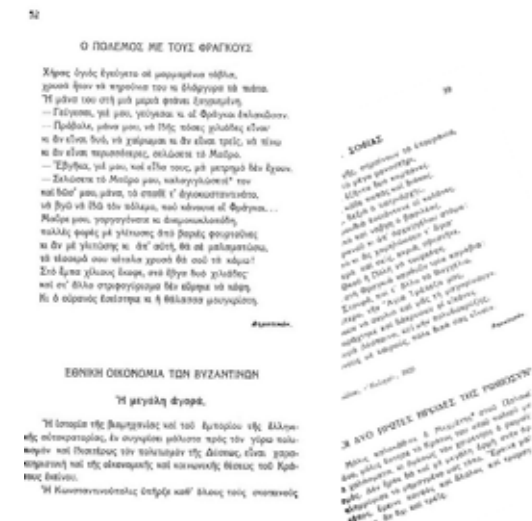
Γι' αυτό τον λόγο, στα Ν.Α. που κυκλοφορούν έως το 1978, ανθολογείται μεγάλος αριθμός κειμένων τα οποία έχουν ως θέμα τους ποικίλες όψεις της βυζαντινής ιστορίας και του βυζαντινού πολιτισμού. Εντοπίζονται 236 τέτοια κείμενα, αριθμός που αντιστοιχεί στο 7% των 3.385 συνολικά ανθολογούμενων έργων στα Ν.Α. όλων αυτών των ετών (Κουμπάρου-Χανιώτη, 2003). Στη συντριπτική τους πλειοψηφία πρόκειται για πεζά αναγνώσματα, μια και πρόκειται για ιστορήματα, πραγματείες, μελέτες, λόγους, χρονογραφήματα, επιστολές, μύθους και λαϊκές παραδόσεις. Τα αναγνώσματα αυτά είναι έργα 84 συγγραφέων, εκ των οποίων οι 24 είναι βυζαντινοί συγγραφείς και οι υπόλοιποι 60 μεταγενέστεροί τους. Οι περισσότεροι δεν είναι λογοτέχνες (όπως είναι, για παράδειγμα, οι Γ. Βιζυηνός, Γ. Δροσίνη, Π. Δέλτα, Α. Εφταλιώτης, Α. Καρκαβίτσας, Κ. Παλαμάς και Α. Παπαδοπούλου), αλλά λόγιοι, ιστορικοί, βυζαντινολόγοι, αρχαιολόγοι, χρονογράφοι, φιλόσοφοι, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, λαογράφοι, θεολόγοι, μοναχοί και ανώτατοι κληρικοί. Επίσης, στα ανθολογούμενα έργα συγκαταλέγονται 18 έργα «ανώνυμων» συγγραφέων, 18 δημοτικά τραγούδια, 15 αποσπάσματα από το έπος του Διγενή Ακρίτα και 10 μύθοι και λαϊκές παραδόσεις σχετικές με το Βυζάντιο. Σημειωτέον ότι πάρα πολλά από αυτά τα κείμενα, μετά την πρώτη ανθολόγησή τους, επανεμφανίζονται κατ' επανάληψη σε επόμενα Ν.Α.

Έτσι, ανάμεσα στα ακριτικά τραγούδια, στα Ιπποτικά μυθιστορήματα, στο έπος του Διγενή Ακρίτα και στα λίγα άλλα λογοτεχνικά έργα, ανθολογούνται κείμενα των Α. Αδαμαντίου, Κ. Άμαντου, Αμαρτωλού Γεωργίου Μοναχού, αρχιεπισκόπου Ανδρέου του Κρήτου, Μεγάλου Βασιλείου Καισαρείας, Δ. Βερναρδάκη, Ν. Βασιλειάδη, Μ. Γλυκά, Δούκα, Σ. Ζαμπέλιου, Θεοφάνους του Ομολογητού, Ιωάννη Α' του Χρυσοστόμου, Ιωσήφ του υμνογράφου, Ι. Κανανού, Ι. Κεκαυμένου, Α. Κομνηνού, Γ. Κωδινού, Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, Σ. Λάμπρου, Ι. Μαλάλα, Κ. Παπαρρηγόπουλου, Προκόπιου, Π. Ροδοκανάκη, Φ. Σκούφου, Γ. Σωτηρίου, Γ. Τσοκόπουλου, Γ. Φραντζή, Φωτίου Α', Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και πολλών άλλων. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι ορισμένοι από τους συγκεκριμένους συγγραφείς ανθολογούνται στα Ν.Α. με περισσότερα κείμενα βυζαντινού περιεχομένου, όπως για παράδειγμα ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (που ανθολογείται με 15 κείμενα) και ο βυζαντινολόγος Αδαμάντιος Αδαμαντίου (που ανθολογείται με 8 κείμενα), καθηγητές και οι δύο στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας.

Η θεματολογία των αναγνωσμάτων των παραπάνω συγγραφέων καταπιάνεται με ποικίλες πτυχές της ζωής του Βυζαντίου. Πολλά κείμενά τους αναφέρονται στη θρησκευτική ζωή. Μιλούν για τα θέματα της Ορθοδοξίας με ηθικοπλαστικό συνήθως λόγο, για τη ζωή του Ιωάννη Χρυσόστομου, του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, του Μεγάλου Βασιλείου και τη ζωή αγίων, για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, τα δισκοπότηρα και την Αγία Τράπε-

ζα της Αγίας Σοφίας, το Πάσχα, τον Ακάθιστο Ύμνο, την ύψωση του Τιμίου Σταυρού, τον θεσμό των Αρχόντων οφφικιάλων, για ύμνους προς την Παναγία, για κατηχητικούς λόγους κ.λπ. Άλλα αναγνώσματα παρουσιάζουν τη ζωή και τα κατορθώματα επιφανών ιστορικών προσώπων, στρατιωτικών και αυτοκρατόρων, όπως του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου, του Κωνσταντίνου και του Μιχαήλ Παλαιολόγου, του Ηρακλείου, του Ιουστινιανού, του Διογένη Δ΄ του Ρωμανού, του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα, του Λέοντος Α΄, του Λέοντος Γ΄, του Νικηφόρου Β΄ Φωκά, του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του Βελισσαρίου, της Άννας Κομνηνής κ.ά. Πολλά άλλα κείμενα εξιστορούν ιστορικά γεγονότα.⁶ Ενδεικτικά, πρόκειται για την επιδρομή των Ρως στην Κωνσταντινούπολη, την άλωση της Πόλης από τους Λατίνους, τη στάση του Νίκια, τις πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες και από τους Οθωμανούς, την ανάκτηση της Πόλης το 1261 από την Αυτοκρατορία της Νίκαιας, τους πολέμους του Ιουστινιανού κατά των Περσών, την επιδρομή των Νορμανδών κατά της Ελλάδας, τον σεισμό που το 740 μ.Χ. έπληξε την Κωνσταντινούπολη και πυρκαγιές που την απείλησαν κ.ά. Επίσης, αρκετά αναγνώσματα περιγράφουν ιστορικής σημασίας τόπους και τοποθεσίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ή εμβληματικά οικοδομήματά της, όπως για παράδειγμα τον Μυστρά, τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, τον Βόσπορο και τον ναό της Αγίας Σοφίας. Τέλος, ανθολογούνται και λίγα έργα που καταπιάνονται με κοινωνικές πτυχές της ζωής στο Βυζάντιο, όπως τη θέση της γυναίκας, τη φιλανθρωπία, τη ζωή των απλών στρατιωτών, τα έθιμα ή παρουσιάζουν πτυχές της οικονομικής ζωής της αυτοκρατορίας.

6 Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για εκτενέστατα κείμενα, οπότε η διδακτική προσέγγισή τους θα απαιτούσε αρκετές διδακτικές ώρες.

Πολλά από τα ανθολογημένα αυτά έργα πλαισιώνονται από σχετικές θεματολογικά εικόνες⁷ (για παράδειγμα εικόνες της Αγίας Σοφίας, του Δικέφαλου αετού, βυζαντινών ναών και μονών, εκκλησιαστικών σκευών κ.λπ.), πραγματώνοντας τις επιταγές των Προκηρύξεων που ορίζουν ότι οι εικόνες που θα ενταχθούν στα Ν.Α. θα πρέπει να εκφράζουν το ελληνικό στοιχείο και η θεματολογία τους να είναι συναφής με την εθνική και θρησκευτική ζωή.

Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι μέσω του μαθήματος της Λογοτεχνίας η Βυζαντινή Ιστορία τροφοδοτεί με τα απαραίτητα τεκμήρια την υπόθεση για τη σταθερή παρουσία του ελληνικού έθνους στο ιστορικό γίγνεσθαι, αναδεικνύοντας το Βυζάντιο ως αδιάσπαστο κρίκο του. Με την επιλεκτική ανθολόγηση που εγγράφεται στα σχολικά εγχειρίδια των Ν.Ε., από το 1884 και ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του μεγαλοϊδεατισμού, επιδιώκεται η οικειοποίηση των αγαθών του εθνικού μας πολιτισμού, με τρόπο που να αναδεικνύεται η ελληνικότητα. Δηλαδή, η πολιτεία πιστεύει ότι η διδασκαλία κειμένων του απώτερου ελληνοβυζαντινού παρελθόντος θα ενισχύσει τον προσδιορισμό του συνεκτικού στοιχείου της εθνικής συνείδησης.

Η εκπαιδευτική πολιτική κρατά δέσμιο το γνωστικό αντικείμενο των Ν.Ε. μέχρι τη μεταπολίτευση. Οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες της χώρας στην περίοδο αυτή διαμορφώνουν ένα εντελώς διαφορετικό ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο απεικονίζεται στο εκπαιδευτικό σύστημα. Κατά συνέπεια, το Α.Π. του μαθήματος των Ν.Ε. και τα σχολικά εγχειρίδιά του απελευθερώνονται από το καθηλωτικό πλαίσιο που οι ιστορικές συγκυρίες και οι εθνικές επιδιώξεις είχαν διαμορφώσει. Το 1978 τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» (Κ.Ν.Λ.) αντικαθιστούν σταδιακά τα Ν.Α. Στις νέες αυτές σχολικές ανθολογίες ναι μεν ανθολογούνται και πάλι κείμενα σχετι-

⁷ Όλες οι φωτογραφίες του άρθρου προέρχονται από τα σχολικά εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων.

κά με το Βυζάντιο, αλλά οι προθέσεις της ανθολόγησης διαφοροποιούνται απόλυτα σε σχέση με το παρελθόν.

Τα κριτήρια ανθολόγησης των κείμενων στα πρωτοεμφανιζόμενα Κ.Ν.Α. της α' σειράς (1978-2006) για το Γυμνάσιο και το Λύκειο είναι πλέον λογοτεχνικά και παιδαγωγικά. Επομένως, εξοβελίζονται βυζαντινοί ιστοριογράφοι που είχαν ανθολογηθεί στα Ν.Α. και άλλοι συγγραφείς, των οποίων το έργο δεν εκπληρώνει τα συγκεκριμένα κριτήρια. Με βάση λοιπόν τις Προκηρύξεις συγγραφής των βιβλίων, τα κείμενα της βυζαντινής περιόδου και τα κείμενα με σχετικό περιεχόμενο ανθολογούνται για να αναδείξουν τη δυναμική της βυζαντινής λόγιας και δημώδους λογοτεχνίας και λειτουργούν ως φορείς λογοτεχνικότητας και αξιών του νεοελληνικού πολιτισμού. Στα έξι βιβλία των Κ.Ν.Α. εντοπίζονται 21 τέτοιου είδους κείμενα,⁸ αριθμός που αντιστοιχεί στο 3,6% των 579 συνολικά (Π.Ε.Φ., 2010) ανθολογούμενων έργων.⁹

Πρόκειται για τα γνωστά μας λογοτεχνικά έργα, δηλαδή τα ακριτικά και ιστορικά δημοτικά τραγούδια, το έπος του Διγενή Ακρίτα, τα Πτωχοπροδρομικά ποιήματα, τα Ιπποτικά μυθιστορήματα, ένα θρηνητικό ποίημα για την Άλωση, αλλά και τα σύντομα αποσπάσματα από το Χρονικό του βυζαντινού ιστορικού της Αλώσεως, Γ. Φραντζή, τα οποία, σημειωτέον, παρατίθενται στο πρωτότυπο και παράλληλα σε νεοελληνική απόδοση. Επίσης, ανθολογούνται κείμενα νεότερων λογοτεχνών -των Δ. Ψαθά, Φ. Κόντογλου, Γ. Θεοτοκά, Α. Τερζάκη και Κ. Παλαμά. Μέσα από τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις των έργων τους ξετυλίγονται σκηνές των βυζαντινών χρόνων. Προβάλλονται εικόνες της Τραπεζούντας, οι ρίζες και η ζωή των κατοίκων της Ανατολής, το πνευματικό κλίμα της Ορθοδοξίας και του Βυζαντίου στο Άγιον Όρος, η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ στα πρόθυρα της εξέγερσης της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου και η Πόλη, που αλωμένη από τους κόλακες και τους αυλόδουλους, ετοιμάζεται να πέσει.

Η ανθολόγηση των λιγοστών πλέον αυτών κειμένων, που συνδέονται με τον βυζαντινό πολιτισμό, αποσκοπεί τόσο στην ανάδειξη της αφετηρίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας όσο και στην επισήμανση των βασικών χαρακτηριστικών που σηματοδοτούν τη μετάβαση από τη βυζαντινή λογοτεχνία στην πρώτη περίοδο της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Έτσι, οι μαθητές μέσα από τη μελέτη της γλώσσας και του περιεχομένου αυτών των κειμένων έχουν τη δυνατότητα να βιώσουν τις αισθητικές, πνευματικές και μορφωτικές αξίες τους.

Η ανθολόγηση έργων με θέμα τον βυζαντινό πολιτισμό διαφοροποιείται εκ νέου στη β' σειρά των Κ.Ν.Α. που κυκλοφορεί το 2006 (και είναι ακόμα

8 Ανθολογούνται 6 κείμενα στα Κ.Ν.Α. της Β' Γυμνασίου, 4 στην Γ' Γυμνασίου και 11 στην Α' Γυμνασίου.

9 Για τα κείμενα που ανθολογούνται στα έξι αυτά βιβλία και τις ώρες που διδάχθηκε το κάθε ένα, βλ. λεπτομερώς την έρευνα της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων.

σε χρήση) για τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου. Σε αυτά τα σχολικά εγχειρίδια η ανθολόγηση κειμένων σχετικών με το Βυζάντιο είναι μηδαμινή. Εντοπίζεται μόνο ένα (1) τέτοιου είδους έργο, αριθμός που αντιστοιχεί στο 0,5% των 208 συνολικά ανθολογούμενων έργων στα τρία βιβλία. Πρόκειται για το ακριτικό τραγούδι *Ο Διγενής*.

Η απουσία τέτοιων κειμένων οφείλεται καταρχήν στις επιταγές των Προκηρύξεων, οι οποίες οδηγούν στη συρρίκνωση του αριθμού των σελίδων των Κ.Ν.Α. και αναπόδραστα στη θεαματική μείωση του αριθμού των κειμένων που ανθολογούνται (Κουμπάρου, 2010). Σε συνδυασμό μάλιστα με το γεγονός ότι η ανθολόγηση έργων της Ξένης Λογοτεχνίας αυξάνεται εντυπωσιακά, ερμηνεύεται το γιατί απουσιάζουν λογοτεχνικά κείμενα βυζαντινής θεματικής. Επιπλέον, όμως, η απουσία αυτή οφείλεται και σε άρρητες πιέσεις που ασκούνται στην προσπάθεια ανάδειξης της ιστορικότητας των ποικίλων παραμέτρων του λογοτεχνικού φαινομένου και συνακόλουθα στη λογοτεχνική παραγωγή του ελληνισμού, ως φορέα έκφρασης της συνείδησης της κοινότητας και της παράδοσης.

Από το 1884 έως σήμερα,¹⁰ στην πορεία και την πάλη της ανθολόγησης στα σχολικά εγχειρίδια της Λογοτεχνίας κειμένων σχετικών με το Βυζάντιο (7% στα Ν.Α., 3,6% στην α' σειρά Κ.Ν.Α., 0,5% στη β' σειρά) απεικονίζεται, κατ' αναλογία, η σκέψη της βυζαντινολόγου Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ (2012: 248): «Ίδου η ιστορία και η ρίζα θα έλεγα της ελληνικής σχιζοφρένειας: να φέρεται δηλαδή ο τόπος ανεργάτιστος, μάλλον έρμαιο, ανάμεσα στους δύο θεμελιώδεις μύθους του γένους, θεμελιώδεις αλλά αμόνοιαστους. Την αρχαιότητα και την ορθοδοξία, τον Περικλή, θα πω βιαστικά, και το Βυζάντιο». Αυτό το χάσμα ανάμεσα στους δύο «θεμελιώδεις» μα «αμόνοιαστους» μύθους του γένους¹¹ έχει ταλανίσει και το μάθημα της Λογοτεχνίας.

Κατά τη σύνταξη των Α.Π. της Λογοτεχνίας, ως σύγχρονου γνωστικού αντικειμένου, των σχετικών Προκηρύξεων και των οικείων σχολικών εγχειριδίων, δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι η διδασκαλία της λογοτεχνίας οριοθετείται από την ιστορική, την ιδεολογική και την κειμενική παράμετρο και αποβλέπει τόσο στη μεταβίβαση της πολιτιστικής κληρονομιάς και στον κοινωνικό προβληματισμό των μαθητών και μαθητριών όσο και στην αισθητική απόλαυση του κειμένου. Σε αυτό το πλαίσιο, μνημειώδη λογοτεχνικά έργα με αυτοδύναμη παιδευτική αξία, που διαλέγονται με τις ανθρώπινες καταστάσεις, τις εποχές, τις ιδέες και την ανθρώπινη μοίρα και που αποτελούν τεκμήρια της πορείας και της ταυτότητας της λογοτεχνικής παραγωγής του ελληνισμού δεν μπορεί να παραμερίζονται. Αν τέτοιου είδους έργα

10 Κατά το τρέχον σχολικό έτος 2019-20, έχουν δρομολογηθεί εξελίξεις ως προς τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Ν.Ε. και ιδιαίτερα της Λογοτεχνίας, όπως προκύπτει από τα δεδομένα για την Γ' τάξη ΓΕΛ. Βλ. ΙΤΥΕ, 2019.

11 Για το χάσμα που χωρίζει τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό από τον βυζαντινό, βλ. και Οικονόμου, 2014: 75, 88 κ.εξ.

δε διδάσκονται, πώς θα δοθεί η ευκαιρία στους μαθητές και τις μαθήτριες να συνειδητοποιήσουν την ιστορικότητα των κειμένων, την πολυσύνθετη αλληλεπίδρασή τους με το ιστορικό πλαίσιο, να αποκτήσουν μια εικόνα για την εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας και να την προσεγγίσουν κριτικά;

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (2012). *Γιατί το Βυζάντιο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δημαράς, Α. (1990). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τόμ. Α΄*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Κ. Θ. (χ.χ., 2^η εκδ.). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Ίκαρος.
- ΙΤΥΕ. (2019). *Λογοτεχνία. Φάκελος υλικού - Δίκτυα κειμένων*. Ανακτήθηκε Νοέμβριο 2019, από <http://www.iep.edu.gr/el/component/k2/748-neoifakeloi-ylikou-g-lykeiou>
- Κουμπάρου, Χ. (2000). *Τα σχολικά εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων στη Μέση Εκπαίδευση και η ιδεολογία τους (1917-1977)* (Διδακτορική Διατριβή). ΕΚΠΑ. Αθήνα: Εκτυπωτικό Κέντρο Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Κουμπάρου-Χανιώτη, Χ. (2003). *Τα Νεοελληνικά Αναγνώσματα στη Μέση Εκπαίδευση. Συγγραφείς και ανθολογημένα κείμενα (1884-1977)*. Αθήνα: Συγγραφέας.
- Κουμπάρου, Χ. (2010). Διδάσκοντας Λογοτεχνία στο Γυμνάσιο με τα νέα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Στο *37ο Σεμινάριο της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων*, (σσ. 124-133). Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
- Κουμπάρου, Χ. (2012). *Ψηφιοποιημένο Αρχείο Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων*. Ανακτήθηκε Νοέμβριο 2019, από http://users.sch.gr/chkoumpar/NA_files.html
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ. (1978, 3^η εκδ.). *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Οικονόμου, Γ. (2014). *Μύθοι και πραγματικότητα για το Βυζάντιο*. Αθήνα: Εξάρχεια.
- Π.Ε.Φ. (2010). *Μία έρευνα της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων*. Ανακτήθηκε Νοέμβριο 2019, από http://www.p-e-f.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=42:2010-03-17-20-06-26&catid=10:articles&Itemid=22
- Φαλλμεράνερ, Ι. Φ. (1984). *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*. Αθήνα: Νεφέλη.

οσελήοτος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Βατάτζη 55, 114 73 Αθήνα | ΤΗΛ.: 210 64 31 108
ocelotos@ocelotos.gr | www.ocelotos.gr

ISSN 1105-4255

9 771105 425005 >